

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
3/2023 (LX)
<https://doi.org/10.36770/bp.834>
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Aleksandra Porada*

Uniwersytet SWPS we Wrocławiu, Polska /

/ SWPS University, Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0002-0334-6053

Kardynał Bessarion i jego księgozbiór

Cardinal Bessarion and his book collection

Abstract: Cardinal Bessarion (ca. 1400–1472), a theologian born in Trebizond and educated in Byzantium, made a career in the hierarchy of the Byzantine clergy and attracted the attention of the imperial family. He was one of the most active participants of the Council of Ferrara-Florence (1438–1439). Following the failure of the church union in Constantinople, Bessarion came to work for the papal curia in Rome. As a cardinal he used his income and contacts to help Byzantine refugees and Greeks living under the rule of the Republic of Venice, especially after the fall of Constantinople. Fearing that the loss of statehood could mean that the heritage of Greek culture would fall into oblivion, Bessarion created a great library containing the masterpieces of Ancient Greek literature, the classical philosophical works, and the texts of the Eastern Church Fathers. In 1468, he donated this collection to the Republic of Venice, and in such a manner founded one of the first public libraries in Europe.

Keywords: Bessarion, Biblioteca Nazionale Marciana, Venice, Renaissance, humanism.

Jedna z najstarszych europejskich bibliotek publicznych mieści się w bogato zdobionym szesnastowiecznym budynku przy placu świętego Marka w Wenecji, naprzeciwko Pałacu Dożów. Jej obecna nazwa to Biblioteca Nazionale Marciana. Załączkiem jej zbiorów, które istotnie przyczyniły się do rozwoju kultury

* Aleksandra Porada – dr, od 2007 roku pracuje na Wydziale Psychologii Uniwersytetu SWPS we Wrocławiu; autorka m.in. *Sources of Knowledge, Sources of Doubts: The Emergence of Modern Religious Studies and the French Enlightenment* (2017).

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Renesansu, stał się cenny księgozbiór podarowany w 1468 roku Republice Weneckiej przez kardynała Bessariona – teologa i erudyte, który po upadku Bizancjum i ojczystego Cesarstwa Trapezuntu postanowił uratować od zapomnienia dziedzictwo intelektualne świata greckiego.

Świeckie imię i data urodzenia kardynała Bessariona są przedmiotem debaty. Prawdopodobnie ochrzczony został jako Bazyli¹. Wedle własnych słów urodził się w Trapezuncie², jako jedno z piętnaściorga dzieci niezamożnych rodziców³. Jako datę urodzin Bessariona różni badacze podają od „około 1395 roku” po „między 1400 a 1408 rokiem”; zmarł on bowiem w grudniu 1472 roku, a jego bliski przyjaciel kardynał Niccolò Capranica, wygłaszając mowę pogrzebową, powiedział, że przeżył prawie 70 lat⁴. Oznaczałoby to, iż Bessarion urodził się niedługo po tym, jak wojska osmańskie przerwały trwające ponad trzy lata oblężenie Trapezuntu w związku z niszczycielskim najazdem Mongołów na ich własne państwo⁵.

- 1 Ludwig Mohler w klasycznej pracy, wydanej po raz pierwszy w 1923 roku, podaje, iż Bessarion został ochrzczony jako Jan – L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann: Funde und Forschungen*, Paderborn 1967, t. 1, s. 41. Tak samo uważał Henri Vast – H. Vast, *Le cardinal Bessarion (1403–1472)*, Paris 1878, s. 5. George Karamanolis podaje, iż imieniem chrzestnym późniejszego kardynała było Bazyli – G. Karamanolis, *Encyclopaedia of Medieval Philosophy*, red. H. Lagerlund, Dordrecht 2020, s. 257.
- 2 E.J. Stormon, *Bessarion before the Council of Florence. A survey of his early writings (1423–1437)*, [w:] *Byzantine Papers. Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17–19 May 1978*, red. E. Jeffreys, M. Jeffreys, A. Moffatt, Leyden 1981, s. 131. Miejscem urodzenia Bessariona była stolica niezależnego od Bizancjum Cesarstwa Trapezuntu, istniejącego od 1204 roku – G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, przeł. W. Ceran, H. Evert-Kappesowa, S. Wiśniewski, Warszawa 2015, s. 402.
- 3 L. Mohler, dz. cyt., s. 41.
- 4 Kardynał Capranica powiedział w trakcie pogrzebu zmarłego 18 listopada 1472 roku Bessariona, iż żył on 69 lat, 10 miesięcy i 16 dni, co sugeruje, że urodził się 2 stycznia 1403 roku – H. Vast, dz. cyt., s. 2. L. Mohler uważa tę datę za prawdopodobną – L. Mohler, dz. cyt., s. 40. Akceptuje ją bez zastrzeżeń Joseph Gill – J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and other essays*, Oxford 1964, s. 45. David M. Nicol uważa, że Bessarion przyszedł na świat około roku 1395 – D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, London 1972, s. 429. Han Lamers przyjmuje, iż stało się to później, może nawet w 1410 roku – H. Lamers, *Greece Reinvented. Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*, Leiden–Boston 2015, s. 94–95. G. Karamanolis podaje, iż Bessarion urodził się między 1400 a 1408 rokiem – G. Karamanolis, dz. cyt., s. 257. Scott Kennedy zauważa, iż Bessarion twierdził, że wyświęcono go w październiku 1430 roku, a wedle postanowień soboru in Trullo (691–692) święcenia w Bizancjum można było otrzymać po ukończeniu 30 lat, lecz czasem naruszano tę zasadę – S. Kennedy, *Bessarion's date of birth: a new assessment of the evidence*, „Byzantinische Zeitschrift” 2018, no 3, s. 649.
- 5 J. Gill, dz. cyt., s. 45.

28 lipca 1402 roku w bitwie pod Ankarą miała miejsce wielka klęska sił osmańskich; sułtan Bajezyd trafił do niewoli mongolskiej, w której wkrótce zakończył życie, a jego synowie zaczęli walczyć między sobą o tron. Cesarz bizantyński Manuel II Paleolog wsparł w odpowiednim momencie ostatecznego zwyciężcę w tym bratobójczym konflikcie – Mehmeta I, który odpłacił się utrzymywaniem z Bizancjum pokojowych relacji do końca swego życia (1421)⁶. Zarówno dla Cesarstwa Trapezuntu, jak i dla państwa bizantyńskiego, którego terytorium w końcu XIV wieku obejmowało już tylko obszary wokół stolicy i część Peloponezu, w lecie 1402 roku zaczął się niespodziewanie dwudziestoletni okres wytchnienia.

W tym właśnie względnie spokojnym okresie Bessarion dorastał i pobierał staranne wykształcenie. Jako bardzo młody człowiek opuścił ziemie Cesarstwa Trapezuntu na stałe, gdy w celu kontynuowania edukacji przeniósł się do Konstantynopola. Znalazł się tam pod opieką uczonego pracownika kancelarii patriarchatu, Chortasmenosa⁷. Uczęszczał do szkoły prowadzonej przez cenionego jako nauczyciel retoryki i astronomii Jerzego Chrysokokkesa; tam około roku 1426 był kolegą Francesca Filelfa, doskonałego wówczas w Konstantynopolu swoją znajomość greki⁸. W 1423 roku został zakonnikiem, przyjmując imię Bessarion⁹.

Jan VIII, syn i następca zmarłego w lipcu 1425 roku Manuela II, powierzył Bessarionowi ważną misję dyplomatyczną; chodziło o ułożenie jego małżeństwa z Marią, córką cesarza Trapezuntu¹⁰. W chwili objęcia tronu Jan VIII był żonaty z Zofią, siostrą władcy Montferratu¹¹, jednak jej brzydota przesądziła o fiasku tego związku; w sierpniu 1426 roku Zofia opuściła Konstantynopol na zawsze¹².

⁶ D.M. Nicol, dz. cyt., s. 338–343, 347.

⁷ Jan Chortasmenos (ok. 1370 – przed kwietniem 1439) napisał między innymi prolegomena do *Logiki* Arystotelesa – A.-M. Talbot, *Chortasmenos, John*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A.P. Kazhdan, 1991/online 2005. Chortasmenos był cenionym astronomem – A.-L. Caudano, *Le calcul de l'éclipse de soleil du 15 avril 1409 à Constantinople par Jean Chortasmenos*, „Byzantion” 2003, vol 73, pt 1, s. 212–217. Bessarion zawsze wspominał Chortasmenosa z uznaniem – E.J. Stormon, dz. cyt., s. 129.

⁸ É. Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe*, Paris 1892, s. 112–113.

⁹ Patrz też: M. Ciszewski, *Formacja intelektualna kardynała Bessariona i jej ekumeniczno-ireniczne elementy*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 1977, t. 2, s. 277–278.

¹⁰ W latach 1425–1427 Bessarion brał udział w co najmniej jednej misji dyplomatycznej, jeżdżąc w imieniu Jana VIII do cesarza Aleksego IV w Trapezuncie – E.J. Stormon, dz. cyt., s. 129–130.

¹¹ M. Dąbrowska, *Sophia of Montferrat or the history of one face*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1996, nr 56, s. 179.

¹² Tamże, s. 186–187.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Misja Bessariona powiodła się, ponieważ latem 1427 roku Jan poślubił Marię z Trapezuntu¹³, która w przeciwieństwie do swej poprzedniczki była niekwestionowaną piękną¹⁴.

Kilka lat później Bessarion został wyświęcony¹⁵ i wyjechał w celu uzupełnienia edukacji do peloponeskiej Mistry¹⁶ – stolicy despotatu Morei, gdzie rządził wówczas brat cesarza, Teodor II Paleolog. Mistrza pod rządami Teodora, starannie wykształconego i żonatego z dzielającą jego zainteresowania Włoszką Kleopą Malatestą, była wiodącym ośrodkiem życia intelektualnego świata greckiego¹⁷. Przez kilka kolejnych lat Bessarion pobierał tam nauki u słynnego erudyty Jerzego Gemistosa, wysoko cenionego przez rodzinę cesarską¹⁸. Uczył on Bessariona wszystkich nauk wyzwolonych¹⁹. Zapewne to jemu też zawdzięczał Bessarion swe niezwykle szerokie, jak na zakonnika, odczytanie w filozofii starożytnej – Gemistos bowiem łączył rzadką już wówczas w Bizancjum erudycję w zakresie piśmiennictwa starożytnej Grecji z entuzjazmem dla jej kultury.

W 1436 roku Bessarion ponownie wykazał się talentem negocjatora, łagodząc napięcie w kontaktach pomiędzy Teodorem II a cesarzem²⁰. W 1437 roku Bessarion został tytularnym metropolitą Nicei, od stulecia znajdującej się pod panowaniem tureckim; awans wiązał się z przygotowaniami podjętymi przez Jana VIII przed planowanym przezeń udziałem w soborze, który miał doprowadzić do zawarcia unii pomiędzy dwoma głównymi odłami chrześcijaństwa. Doskonale wykształcony cesarz wiedział, iż wśród starszych dostojników cerkiewnych

¹³ S. Kennedy, dz. cyt., s. 653–654.

¹⁴ *The Travels of Bertrandon de La Brocquière, Counsellor and First Esquire-Carver to Philippe Le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine and His Return from Jerusalem Overland to France, During the Years 1432 & 1433*, przeł. T. Johnes, Hafod 1807, s. 223, 225.

¹⁵ L. Mohler, dz. cyt., s. 43.

¹⁶ L. Mohler podaje, że Bessarion był uczniem Gemistosa w Mistrze w latach 1431–1436 – tamże, s. 45. Por. S. Runciman, *Zapomniana stolica Bizancjum. Historia Mistry i Peloponezu*, przeł. N. Radomski, Poznań 2013, s. 149.

¹⁷ Tamże, dz. cyt., s. 99.

¹⁸ C.M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford 1986, s. 87–88. Jan VIII korespondował z Gemistosem na temat jego prac – tamże, s. 39–40, 229–232. Teodor II w 1433 roku nadał Gemistosowi przywileje terytorialne – tamże, s. 30.

¹⁹ Tamże, s. 18.

²⁰ J. Gill, dz. cyt., s. 46.

niewielu było ówczesznie wybitnych intelektualistów²¹, jakich potrzebował w przygotowywanej w Europie Zachodniej wielkiej debacie o różnicach teologicznych pomiędzy chrześcijańskim greckojęzycznym Wschodem i łacińskim Zachodem.

Już pierwszy cesarz z dynastii Paleologów, Michał VIII, zabiegając o dobre kontakty z papieżem, który mógł powstrzymać groźne dla Bizancjum przedsięwzięcia władcy Sycylii, zdecydował o przyjęciu unii kościelnej. Zawarto ją w 1274 roku na II soborze w Lyonie, gdzie wielki logoteta Jerzy Akropolita w imieniu cesarza złożył przysięgę, iż uznaje on prymat papieski wraz z dogmatami Kościoła rzymskiego; cesarz skłonił wcześniej część duchowieństwa bizantyńskiego do przyjęcia unii²². Jednak większość kleru i społeczeństwa odmówiła akceptacji unii²³. Syn Michała VIII, Andronik II, oficjalnie odrzucił unię wkrótce po wstąpieniu na tron w 1282 roku²⁴. W 1355 roku prawnuk Andronika II, cesarz Jan V, pisemnie zaferował papieżowi uznanie jego władzy duchownej w zamian za pomoc wojskową przeciwko Turkom²⁵; w 1369 roku Jan V udał się do Rzymu, gdzie zadeklarował uznanie zwierzchności papieskiej. Nie towarzyszyli mu wówczas hierarchowie cerkiewni i nie doszło do zmiany stosunków pomiędzy dwoma Kościołami²⁶. Jego wnuk Jan VIII, zdecydowawszy się na zawarcie unii kościelnej, w której upatrywał jedynej szansy na uzyskanie od Zachodu pomocy przeciwko Turkom, nie powtórzył tego błędu – wyruszając na sobór do Italii, zabrał ze sobą najważniejszych dostojników Kościoła bizantyńskiego z patriarchą Konstantynopola włącznie²⁷. Bessarion znalazł się w tej grupie. Także Gemistos, którego wiedzę o teologii prawosławnej cenil sam patriarcha Józef II, został z woli cesarza członkiem bizantyńskiej delegacji²⁸.

21 Tenże, *The Council of Florence*, Cambridge 1959, s. 228–229.

22 G. Ostrogorski, dz. cyt., s. 431.

23 Tamże, s. 432–433.

24 Tamże, s. 452. W 1285 roku odrzucił ją synod konstantynopolitański w Blachernach – J.L. Boojamra, *Athanasios of Constantinople: A Study of Byzantine Reactions to Latin Religious Infiltration*, „Church History” 1979, vol 48, no 1, s. 30.

25 G. Ostrogorski, dz. cyt., s. 492.

26 Tamże, s. 495–496.

27 W Ferrarze na soborze znalazło się około 200 arystokratów, duchownych oraz świeckich intelektualistów z Bizancjum; po stronie łacińskiej znalazło się 360 duchownych – J. Gill, *The Council of Florence*, s. 141.

28 C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 69.

Dnia 9 kwietnia 1438 roku odbyło się uroczyste otwarcie soboru²⁹. Kiedy w maju tworzone dziesięcioosobowe delegacje (łacińską oraz bizantyńską), które miały dyskutować o pomniejszych różnicach w zakresie teologii, w skład tej ostatniej wszedł Bessarion. Cesarz uznał, że głos w dyskusji z łacinnikami zabierać mają jedynie Bessarion i biskup Efezu Marek Eugenikos – wytrawny teolog i bezkompromisowy obrońca doktryny prawosławnej³⁰; Jan VIII wysoko cenił wiedzę Marka, jednak w sytuacji, gdy nadrzędnym celem spotkań duchownych było doprowadzenie do zbliżenia stanowisk, potrzebował dobrego negocjatora o szerokich horyzontach.

Od czerwca 1438 roku, kiedy to Grecy i łacinnicy zaczęli porównywać to, jak w ich Kościołach mówi się o czyśćcu³¹, aż do końca soboru widzimy więc Bessariona jednocześnie w roli biegłego teologa rozważającego argumenty łacinników oraz specjalnego reprezentanta cesarza wśród teologów, starającego się łagodzić rozbieżności zdań i podtrzymywać przyjazną atmosferę w trakcie obrad. Gdy 8 października 1438 roku uroczyste rozpoczęto dyskusję nad najważniejszą z poruszanych teologicznych kwestii, czyli *Filioque*, Bessarionowi przypadł zaszczyt wygłoszenia mowy inauguracyjnej³²; w trakcie obrad został też wybrany do sformułowania odpowiedzi na argumenty łacinników, przedstawione przez biskupa Rodos Andreasa Chrysobergesa, z pochodzenia Greka³³.

W styczniu 1439 roku sobór przeniesiono z Ferrary do Florencji. Z początkiem marca wznowiono tam obrady³⁴ na temat teologii Trójcy świętej. Trwające cały marzec intensywne dyskusje zdominował po stronie greckiej Marek Eugenikos, po stronie łacińskiej Jan z Montenero³⁵. Analizując argumenty łacinników, Bessarion stopniowo doszedł do wniosku, iż w najważniejszych kwestiach teologicznych pomiędzy dwoma odłamami chrześcijaństwa nie ma istotnych różnic,

²⁹ J. Gill, *The Council of Florence*, s. 109.

³⁰ Tamże, s. 114–115.

³¹ Tamże, s. 118. 14 czerwca Bessarion odczytał odpowiedź na argumenty łacinników – tamże, s. 121. Dyskusja, która potem nastąpiła, była niekonkluzywna – tamże, s. 121–125. Patrz też: R. Ombres, *Latins and Greeks in Debate over Purgatory, 1230–1439*, „Journal of Ecclesiastical History” 1984, vol 35, iss. 1, s. 8–14.

³² J. Gill, *The Council of Florence*, s. 143–145.

³³ Tamże, s. 151–154.

³⁴ Tamże, s. 189–191.

³⁵ Tamże, s. 194–223.

jakie mogłyby przeszkodzić w zawarciu unii kościelnej³⁶. 30 marca 1439 roku na spotkaniu w tymczasowej siedzibie patriarchy Bessarion wraz z metropolitą kijowskim Izydorem opowiedzieli się za zawarciem unii³⁷. Znacząca część greckiej delegacji nie podzielała ich stanowiska, toteż na dodatkowych dyskusjach upłynęły kolejne trzy miesiące, w trakcie których cesarz wywierał coraz energiczniejszy nacisk na dygnitarzy wykazujących brak entuzjazmu dla idei unii. 5 lipca podpisano wreszcie dekret stanowiący o unii³⁸; 6 lipca uroczyste go odczytano we florenckiej katedrze w obecności papieża, cesarza i dostojników obu Kościołów – kardynał Cesarini wersję łacińską, Bessarion grecką³⁹.

Gdy w lutym 1440 roku cesarz wrócił do Konstantynopola, dowiedział się o niedawnej śmierci żony⁴⁰. W stolicy nastroje większości duchowieństwa i ludności były wrogie unii; ich duchowym i intelektualnym przywódcą został Marek Eugenikos, jedyny członek greckiej delegacji, który odmówił złożenia podpisu pod aktem unii. Część dostojników cerkiewnych, którzy we Florencji podpisali się pod aktem unii, po powrocie do ojczyzny wycofała swoje dla niej poparcie. Cesarz wydawał się bierny i niezdolny do narzucenia swej woli opornym⁴¹. Zniechęcony Bessarion wkrótce opuścił ziemie cesarstwa; na początku 1441 roku był z powrotem w Italii, co wiemy dzięki temu, że jego podpis widnieje na bulli stanowiącej o unii kościelnej z jakobitami, podpisanej w lutym owego roku⁴².

Eugeniusz IV jeszcze jesienią 1439 roku zaoferował Bessarionowi miejsce w kurii, w razie gdyby ten zechciał przenieść się na stałe do Rzymu⁴³. W grudniu

36 W napisanym po soborze liście do Aleksego Laskarysa Bessarion wspominał, jak w trakcie dyskusji nad *Filioque* został przekonany do racji łacinników argumentami wyłożonymi przez Cesariniego – tamże, s. 168–169, s. 227.

37 Tamże, s. 234.

38 Tamże, s. 291–292.

39 Tamże, s. 294.

40 D.M. Nicol, dz. cyt., s. 376–377.

41 J. Gill, *The Council of Florence*, s. 349–351.

42 Tamże, s. 356. Wiadomo to dzięki temu, że bulla o unii z jakobitami podpisana została 5 lutego także przez niego – H. Vast, dz. cyt., s. 127–128. W 1450 roku przeniósł się do Rzymu także patriarcha Konstantynopola Grzegorz (III) Mammês – J.P. Harris, *The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium*, [w:] *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference, Vienna September 12–15 2012*, red. C. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kapeller, V. Zervan, Vienna 2016, s. 10.

43 L. Mohler, dz. cyt., s. 204–205.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

owego roku Eugeniusz IV mianował 17 nowych kardynałów, w tym Bessariona. Zamieszkał on w Rzymie i opanował łacinę⁴⁴. W ciągu lat czterdziestych Bessarion przetłumaczył z greki na łacinę homilie świętego Bazylego *De Nativitate Domini* oraz *Wspomnienia o Sokratesie* Ksenofonta (ten przekład wydano drukiem w Louvain w 1533 roku), a następnie *Metafizykę* Arystotelesa⁴⁵.

Wkrótce po przybyciu Bessariona do Italii Eugeniusz IV powierzył mu nadzór nad szeregiem włoskich klasztorów, w tym bazylikańskich, które w 1446 roku Bessarion zaczął reformować, redagując na ich użytek wyciąg z reguły świętego Bazylego; niedługo potem został wizytatorem wszystkich greckich klasztorów znajdujących się na terenie Italii⁴⁶, a następnie też archimandrytą opactwa w Grottaferrata⁴⁷. W 1449 roku został mianowany biskupem Sabiny i Tusculum, a także legatem z zadaniem negocjowania pomiędzy Wenecją a Mediolanem; w 1450 roku został wysłany jako legat do Bolonii, gdzie spędził pięć lat, między innymi dokładając starań, aby poprawić sytuację starego i szacownego, lecz podupadłego wówczas uniwersytetu⁴⁸.

W ciągu pierwszych lat po osiedleniu się w Italii Bessarion nie tracił nadziei na pomyślniejszy dla Bizancjum obrót wydarzeń. W owym czasie następcą tronu – młodszy brat bezdzietnego Jana VIII, Konstantyn, demonstrował niemałe zdolności organizatorskie i przywódcze, rządząc despotatem Morei⁴⁹. Zachował się list Bessariona, prawdopodobnie z 1444 roku⁵⁰, w którym prosił on Konstantyna o wysyłanie do Italii młodych ludzi, aby zaznajomiwszy się z osiągnięciami Zachodu szerzyli na Peloponezie wiedzę tak w zakresie humanistyki (tu Bessarion obiecywał osobiście pomoc), jak rzemiosł⁵¹.

⁴⁴ J. Monfasani, *Bessarion Latinus*, „Rinascimento” 1981, vol 21, s. 166. Gemistos najprawdopodobniej nie znał łaciny – C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 20–21. Jednym z nielicznych uczonych pokolenia Bessariona, który interesował się teologią zachodnioeuropejską, był prawnik Jerzy Scholarios z Konstantynopola, obecny na soborze – C.J.G. Turner, *The Career of George-Gennadius Scholarius*, „Byzantion” 1969, vol 39, s. 424–427.

⁴⁵ M. Ciszewski, dz. cyt., s. 279–280.

⁴⁶ J. Gill, *Personalities...*, s. 50.

⁴⁷ Archimandrytą opactwa w Grottaferrata został Bessarion w 1462 roku – tamże, s. 52.

⁴⁸ P.F. Grendler, *The Universities of the Italian Renaissance*, Baltimore–London 2002, s. 11.

⁴⁹ D.M. Nicol, *The Last Centuries...*, s. 379.

⁵⁰ A.G. Keller, *A Byzantine Admirer of 'Western Progress': Cardinal Bessarion*, „The Cambridge Historical Journal” 1955, vol 11, no 3, s. 344.

⁵¹ Tamże, s. 344–347.

Jan VIII zmarł 31 października 1448 roku. Na tron wstąpił energiczny Konstantyn XI, zdecydowany doprowadzić sprawę unii do pomyślnego końca. 12 grudnia 1452 roku w bazylice Mądrości Bożej oficjalnie proklamowano unię⁵². Jednak było już za późno; zaledwie pół roku później wojska osmańskie zdobyły Konstantynopol. Do końca 1460 roku opanowały one na stałe cały Peloponez, a w sierpniu 1461 roku położyły kres istnieniu Cesarstwa Trapezuntu⁵³.

W 1461 roku najmłodszy brat ostatniego cesarza, Tomasz Paleolog, przyjechał do Rzymu, gdzie papież, który regularnie przeznaczał znaczne sumy na wspieranie uchodźców z Bizancjum⁵⁴, dał mu mieszkanie i pensję. Po tym, jak w maju 1465 roku Tomasz zmarł, Bessarion zaopiekował się jego osieroconymi dziećmi – Andrzejem, Manuelem oraz Zoe⁵⁵. W 1469 roku zaferował rękę Zoe owdowiałemu wielkiemu księciu moskiewskiemu Iwanowi III; małżeństwo doszło do skutku w 1472 roku⁵⁶.

Gdy po upadku Konstantynopola kolejni papieże podejmowali temat krucjaty przeciwko Imperium Osmańskiemu, Bessarion nieodmiennie służył jako ich wysłannik do europejskich władców w tej sprawie. W tym charakterze obecny był na kongresie w Mantui w 1459 roku i w Niemczech w roku następnym⁵⁷. W roku 1463 Pius II mianował go tytularnym łańskim patriarchą Konstantynopola⁵⁸ oraz legatem w Wenecji, kiedy Signoria zdecydowała się na wypowiedzenie wojny sułtanowi⁵⁹.

52 C.J.G. Turner, dz. cyt., s. 435–436.

53 C. Imber, *Imperium Osmańskie 1300–1650*, przeł. P. Zarawska, Kraków 2020, s. 51–52; rządzący Peloponezem Tomasz i Dymitr, bracia Jana VIII i Konstantyna XI, po niszczycielskim najeździe tureckim w latach 1447–1448 zmuszeni byli podporządkować się sułtanowi – S. Runciman, dz. cyt., s. 112–113.

54 N.H. Minnich, *Alexios Celadenus: A Disciple of Bessarion in Renaissance Italy*, „Historical Reflections / Réflexions Historiques” 1988, vol 15, no 1, s. 49.

55 D.M. Nicol, dz. cyt., s. 424. Żoną Tomasza i matką jego czworga dzieci była Katarzyna Zaccaria, jedynaczka ostatniego księcia Achai Centuriona II – S. Runciman, dz. cyt., s. 102. Zmarła ona w 1462 roku. Najstarszym z czworga ich dzieci była Helena, która w 1446 roku poślubiła Łazarza II Brankowicza – tamże, s. 123.

56 O losach braci Zoe – patrz: J.P. Harris, *A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, „Orientalia Christiana Periodica” 1995, vol 61, iss. 2.

57 L. Mohler, dz. cyt., s. 292–302.

58 W 1450 roku patriarcha Grzegorz III przeniósł się do Rzymu; w zdobytym przez siły osmańskie Konstantynopolu nowym patriarchą został zgodnie z wolą sułtana intelektualny przywódca opozycji względem unii, Jerzy Scholarios, który kilka lat wcześniej został mnichem – J.P. Harris, *The Patriarch of Constantinople*, s. 9–10.

59 J. Gill, *Personalities...*, s. 51; L. Mohler, dz. cyt., s. 312.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Bessarion nie ograniczał się do apelowania o zorganizowanie krucjaty przeciwko rosnącemu wciąż w siłę Imperium Osmańskiemu. Starał się materialnie pomagać greckim duchownym oraz kandydatom na nich na Krecie, od 1462 roku przekazując na ten cel znaczne sumy⁶⁰. Przybywającym z terenów bizantyńskich intelektualistom pomagał znaleźć zatrudnienie na uczelniach Italii⁶¹. W swej rzymskiej siedzibie przy via San Sebastiano przyjmował regularnie grono intelektualistów, aby omawiać z nimi problemy antycznej filozofii oraz kwestie przekładu klasycznych dzieł na łacinę; systematyczność ich zebrań doprowadziła do pojawienia się określenia „Akademia Bessariona”. Brali w nich udział profesjonalni tłumacze grecko-łacińscy i humaniści – jak Jan Laskarys, Jan Argypulos⁶², Poggio Bracciolini czy Lorenzo Valla⁶³, a także scholastycy – między innymi profesor Sorbony Henryk z Zomerem oraz Francesco della Rovere, późniejszy papież Sykstus IV⁶⁴.

Ponieważ jako Trapezuntczyk uważał się za Greka⁶⁵ i był dumny z greckiego dziedzictwa kulturowego, starał się je ratować przy wykorzystaniu wszystkich środków, jakimi dysponował jako kardynał. Jak napisał do swego przyjaciela Michała Apostoliosa wkrótce po otrzymaniu wiadomości o upadku Konstantynopola, postanowił w obliczu upadku greckiej państwowości ocalić od zapomnienia dziedzictwo greckiej kultury poprzez zebranie jej literackich pomników i udostępnienie ich mieszkającym w Italii Grekom⁶⁶. Bessarion gromadził więc manuskrypty zawierające ważne greckojęzyczne, a także łacińskie teksty; wiadomo, że kupił wiele ksiąg w trakcie pobytu w Norymberdze w 1460 roku (znotował na nich, ile zapłacił)⁶⁷. Dzieła Tacyta pożyczył Bessarion od Francesca

⁶⁰ E. Layton, *The Sixteenth-Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers in the Greek World*, Venice 1994, s. 396.

⁶¹ Tak było w przypadku między innymi Konstantyna Laskarysa, Demetriusza Chalkondylesa oraz Andronika Kallistosa – H. Lamers, dz. cyt., s. 111.

⁶² J. Kuffel, *Maksym Grek – między humanizmem a hezychazmem*, „Slavia Orientalis” 2014, t. 63, nr 4, s. 515–516.

⁶³ L. Mohler, dz. cyt., s. 252, 325–331.

⁶⁴ J. Monfasani, *The Humanist and the Scholastic: Giovanni Andrea Bussi and Henricus de Zomerem*, „Humanistica Lovaniensia” 2016, vol 65, s. 29–30.

⁶⁵ H. Lamers, dz. cyt., s. 96–97.

⁶⁶ L. Mohler, dz. cyt., s. 329–330; H. Lamers, dz. cyt., s. 111; patrz też: M. Ciszewski, dz. cyt., s. 287.

⁶⁷ H. Vast, dz. cyt., s. 368.

Barbara z Wenecji, zlecił sporządzenie ich kopii, po czym zwrócił właścicielowi⁶⁸. Przeszukiwał biblioteki klasztorów, których był zwierzchnikiem; w klasztorze bazylianów San Nicola di Casole koło Otranto (zniszczonym przez Turków w 1480 roku) znalazł manuskrypty z poezjami Kolutosa z Likopolis (*Porwanie Heleny* z V/VI wieku) i Kwintusa ze Smyrny, greckiego poety z III wieku (*Posthomericum*)⁶⁹. Wysłał swego byłego sekretarza Niccolò Perottiego aż do Trapezuntu, aby kupował tam manuskrypty⁷⁰. Michał Apostolios udał się w tym celu na Kretę⁷¹.

W księgozbiórze kardynała oprócz starych rękopisów znalazło się wiele sporządzonych na jego zamówienie. Wiadomo na przykład, że słynny skryba Jan Rhosos z Krety przepisał dla Bessariona *Żywoty równoległe* Plutarcha w 1456 roku oraz korpus prac Arystotelesa w roku następnym⁷². Demetriusz Sgouropoulos przepisał dla Bessariona między innymi szereg prac Arystotelesa z zakresu nauk przyrodniczych⁷³. Innymi Grekami zatrudnionymi przez Bessariona jako kopiści byli: mnich Izajasz z Cypru, Charitonimos Ermonimos, Jerzy Plusiadenos, mnich Kosma z Trapezuntu, Manuel Atrapes oraz bliżej nieznanymi Mikołaj⁷⁴. Niektóre teksty przepisał dla kardynała także dwaj młodzi Grecy niebędący zawodowymi skrybami, których Bessarion wziął w Rzymie pod opiekę: Andronik Kallistos, przybyły do Italii z Konstantynopola wkrótce po jego upadku⁷⁵ i Aleksy Celadenos, arystokrata z Peloponezu⁷⁶. Bessarion zatrudniał też kopistów do przepisywania tekstów łacińskich – należeli do nich Mateusz Castagnoli z Bolonii, Teodoryk

⁶⁸ Tamże, s. 168.

⁶⁹ Tamże, s. 167.

⁷⁰ L. Mohler, dz. cyt., s. 266.

⁷¹ E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, t. II, Paris 1903, s. 240.

⁷² C. Bianca, *Byzantines at Rome in the Fifteenth Century*, [w:] *Essays in Renaissance Thought and Letters in Honor of John Monfasani*, red. A. Frazier i P. Nold, Leiden–Boston 2015, s. 7.

⁷³ S. Bernardinello, *Un autografo del Bessarione: Vindobonensis Philosophicus Graecus 64*, „Medioevo et Umanesimo” 1976, vol 24, s. 8. Patrz też: D. Speranzi, *Di Nicola, copista Bessarioneo*, „Scripta” 2013, vol 6, s. 127.

⁷⁴ Tamże, s. 134–135. Patrz też: Mohler, dz. cyt., s. 411.

⁷⁵ P. Botley, *Greek Literature in Exile. The Books of Andronicus Callistus, 1475–1476*, „Dumbarton Oaks Papers” 2018, vol 72, s. 182.

⁷⁶ D. Speranzi, dz. cyt., s. 124–134. Patrz też: J. Monfasani, *Alexius Celadenus and Ottaviano Ubaldini: An Epilogue to Bessarion's Relationship with the Court of Urbino*, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance” 1984, vol 46, no 1.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Wolf z Lubeki oraz Jan Gherich z Giest, oraz artystów do iluminowania ich – na przykład Jacopa Machariego z Wenecji⁷⁷.

Jak pisze Marcin Ciszewski, Bessarion dokładał niemałych starań, aby kopowane dla niego teksty były godne zaufania:

starał się on gromadzić kilka kopii możliwie najstarszych jakiegoś dzieła, a potem korygował odpisy w oparciu o najstarsze manuskrypty. Pierwszą kopię sporządzano tak, by między wierszami było jeszcze dużo miejsca na ewentualne poprawki i uzupełnienia. Kopia ta wędrowała od kopistów do rąk kardynała i jego korektorów, teraz nanoszono poprawki i w rezultacie powstawał tzw. *codex correctus*, który przekazywano do skopioniana na pergaminie, uzyskując z kolei tzw. *codex pulcherrimus*, który raz jeszcze był weryfikowany przez korektora (...). Zlecając mniej doświadczonym współpracownikom przepisywanie jakiegoś tekstu, kardynał zaznaczał, że gdy autor będzie się odwoływał do jakiegoś greckiego pisarza, to należy zostawić wolne miejsce, ponieważ osobiście chciał te cytaty uzupełnić⁷⁸.

Z kolei 31 marca 1468 roku Bessarion wystosował z Viterbo list do doży⁷⁹, pisząc, że darowuje swój księgozbiór Wenecji, aby wszyscy chętni mogli z niego korzystać⁸⁰. W czasach, gdy księgozbiory – prywatne lub klasztorne – dostępne były z reguły dla bardzo ograniczonego grona czytelników, krok ten był wyrazem wyjątkowej szczodrości. Być może jego bezpośrednią inspirację stanowiły starania Kosmy Medyceusza o utworzenie we Florencji biblioteki publicznej, załączkiem której została kolekcja klasycznych tekstów, jaką przekazał miastu w testamencie Niccolò de'Niccoli w 1437 roku⁸¹. Nietrudno wyjaśnić, dlaczego kardynał postanowił podarować księgozbiór Wenecji – republika, w której mieszkało wielu uchodźców z Bizancjum i która miała wielu greckich poddanych, a także katedrę

⁷⁷ H. Vast, dz. cyt., s. 370–371.

⁷⁸ M. Ciszewski, dz. cyt., s. 284.

⁷⁹ Przekład fragmentu tego listu – E. Garin, *Powrót filozofów starożytnych*, przeł. A. Dutka, Warszawa 1993, s. 35. Przekład innego fragmentu – M. Ciszewski, dz. cyt., s. 273.

⁸⁰ H. Omont, *Inventaire des manuscrits grecs et latins donnés à Saint-Marc de Venise par le cardinal Bessarion en 1468*, Paris 1894, s. 19.

⁸¹ Idea Bessariona, aby utworzyć bibliotekę dostępną dla ogółu mieszkańców miasta, nie pochodziła z Bizancjum – N. Wilson, *The Libraries of the Byzantine world*, „Roman and Byzantine Studies” 1967, no 1, s. 61.

greki na uniwersytecie⁸², wydawała się najwłaściwszym miejscem dla założenia biblioteki zawierającej najważniejsze greckojęzyczne dzieła. Bessarion miał ponadto dobre wspomnienia z pobytu w Wenecji w latach 1463–1466⁸³.

Senat wenecki zapewnił natychmiast, że znajdzie stosowne pomieszczenie dla księgozbioru. Jednak przenoszenie go do Pałacu Dożów trwało kilka lat. Księgi umieszczono tymczasowo w Sala di Scrutinio, skąd czytelnicy mogli je zabierać do domu; dopiero w 1515 roku zapadła decyzja o wzniesieniu specjalnego budynku, który pomieściłby księgozbiór Bessariona. Do tego czasu, jak się wydaje, kontrola nad wypożyczaniem manuskryptów była niezbyt skuteczna, w efekcie część (na szczęście niewielka) zaginęła. W 1531 roku Pietro Bembo, świeżo mianowany bibliotekarzem, wymusił zwrot tomu komentarzy do Arystotelesa, który Niccolò Leonicensi z Padwy wypożyczył trzydzieści lat wcześniej. W celu zapewnienia księgozbiorowi większego bezpieczeństwa Bembo przeniósł go do sali nad bazyliką świętego Marka⁸⁴. W 1536 roku Jacopo Sansovino przyjął zlecenie na wybudowanie osobnego budynku przy placu świętego Marka i przedstawił projekt. Budowa imponującego gmachu o bogato zdobionej białej fasadzie trwała kolejne półwiecze.

Henri Omont opublikował w 1894 roku listę manuskryptów podarowanych Republice przez Bessariona w 1468 roku; lista zawarta była w oprawionym jako niewielki tomik zbiorze dokumentów towarzyszących aktowi darowizny, przechowywanym w zbiorach Marciany⁸⁵. Jej pierwsza część to spis ksiąg greckich – *Index librorum graecorum* zawierający 482 pozycje (w tym listy świętego Pawła na pergaminie w językach greckim, łacińskim i arabskim⁸⁶), druga to spis ksiąg łacińskich – *Index librorum latinorum* – zawierający 264 pozycje. Oba spisy pozostawiają wiele do życzenia, jeśli chodzi o precyzję opisu – np. *liber habens multa et diversa, in papyro, id est de officio graeco*⁸⁷, albo jeszcze bardziej tajemnicze *aliud, in papyro*⁸⁸.

⁸² Od 1463 roku na uniwersytecie w Padwie greki nauczał Demetriusz Chalkokondyles z Aten – D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988, s. 420.

⁸³ H. Lamers, dz. cyt., s. 130.

⁸⁴ M.J.C. Lowry, *Two great Venetian libraries in the age of Aldus Manutius*, „Bulletin of the John Rylands Library” 1974, vol 57, s. 133–138.

⁸⁵ H. Omont, dz. cyt., s. 2–3.

⁸⁶ Tamże, s. 21.

⁸⁷ Tamże, s. 27.

⁸⁸ Tamże, s. 28.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Wśród pozbawionych właściwego tytułu kodeksów widzimy jeden określony jako *quaedam opera mea, in papyro*⁸⁹. Być może jest to ten (Marc. Gr 533), w którym Bessarion umieścił swoje juvenilia i który zawiera między innymi pochwałę świętego Bessariona napisaną prawdopodobnie w 1423 roku, w stylu wskazującym na nieoczywiste u młodego mnicha zamiłowanie do literatury greckiego antyku; mowę pogrzebową dla cesarza Manuela II (której nie wygłosił, będąc w 1425 roku jedynie skromnym zakonnikiem), oraz utwory poetyckie – w tym epitafia i lamenty na śmierć małżonek tych Paleologów, z którymi Bessariona połączyły osobiste przyjaźnie: Kleopy Malatesty – żony Teodora, despoty Morei⁹⁰, oraz Magdaleny Tocco – żony późniejszego Konstantyna XI⁹¹, a także cesarzowej Trapezuntu Teodory – teściowej Jana VIII⁹². Są tu też kopie listów do despoty Teodora i cesarza Jana oraz innych przyjaciół z Bizancjum, jak też wspomniana już pochwała Trapezuntu⁹³.

Wyrażenie *quaedam opera mea* wskazuje na to, że autorem listy był sam Bessarion. Niepoprawna pisownia imienia neoplatonika Olimpiodora, który na liście pojawia się jako „Olibiodoros”⁹⁴, sugeruje, że kardynał nie pisał sam, lecz dyktował sekretarzowi.

Każda pozycja w obu spisach opublikowanych przez Henri’ego Omonta odpowiada jednemu kodeksowi, w wielu zaś wypadkach jeden manuskrypt zawiera prace różnych autorów. Niektóre dzieła pojawiają się w więcej niż jednym egzemplarzu – Biblia, teksty Platona i Arystotelesa, ale też *Opowieść etiopska* Heliodora, którą Bessarion posiadał w trzech egzemplarzach⁹⁵. Nieliczne teksty znajdują się w jednym spisie w wersji greckiej, w drugim zaś po łacinie (np. dzieła Tomasza z Akwinu i *Contra Eunomium* świętego Bazylego⁹⁶).

⁸⁹ Tamże, s. 32.

⁹⁰ Kleopa Malatesta zmarła w 1433 roku – S. Runciman, dz. cyt., s. 104.

⁹¹ Pierwsza żona Konstantyna, córka rządzącego Zakintos Leonarda II, Magdalena Tocco, zmarła w 1429 roku – tamże, s. 104. W 1441 roku Konstantyn ożenił się z łacinniczką Katarzyną Gattilusio ze zhel-lenizowanej rodziny genuieńskiej władającej Lesbos; Katarzyna zmarła w 1442 roku – tamże, s. 106.

⁹² Teodora Kantakuzena, małżonka cesarza Trapezuntu Aleksego IV, zmarła w 1426 roku.

⁹³ E.J. Stormon, dz. cyt., s. 130–145. O poezji Bessariona – patrz: H. Zalewska-Jura, *Pro Bessarione poeta*, „Studia Ceranea” 2015, vol 5.

⁹⁴ H. Omont, dz. cyt., s. 39.

⁹⁵ Tamże, s. 34–35.

⁹⁶ Tamże, s. 27, 42.

Jak zauważa Pearl Kibre, księgozbiór Bessariona, będący prawdopodobnie najważniejszym greckim księgozbiorem w Italii XV wieku⁹⁷, zawierał przede wszystkim teksty religijne – około 40% części greckiej to teksty i komentarze biblijne, dzieła teologów, dokumenty synodów i prace dotyczące prawa kanonicznego; w pozostałej części najliczniej reprezentowane są dzieła z zakresu filozofii (87 kodeksów), historii (ponad 50 kodeksów), matematyki, astronomii i muzyki (ponad 40 kodeksów) i retoryki (podobna liczba kodeksów)⁹⁸.

Oba spisy w swych początkowych częściach wymieniają liczne wydania Biblii bądź jej poszczególnych części, sporządzone na pergaminie bądź papierowe⁹⁹. Należała do nich *Biblia Triglotta*, przygotowana przez biskupa Teb Szymona Atumano z Konstantynopola, który w latach 70. XIV wieku tłumaczył Stary Testament na grekę, a Nowy na hebrajski¹⁰⁰. Spis grecki wymienia także liczne komentarze do poszczególnych części Pisma świętego, w większości przypadków bliżej nieokreślone; do nielicznych wyjątków należą dwa komentarze autorstwa Teodoretę z Cyru¹⁰¹, którego Bessarion zapewne wysoko cenił, posiadał bowiem także jego teksty kazań i psalterz z jego komentarzem¹⁰². Oba spisy zawierają pozycje potrzebne teologowi i administratorowi kościelnemu – bezpośrednio po egzemplarzach Pisma świętego oraz komentarzach biblijnych wymieniają psalterze, mszały i zbiory kazań. Następnie w części łacińskiej widzimy imponujący zbiór pism prawniczych, podczas gdy w greckiej pisma monastyczne: teksty autorstwa Jana Klimaka¹⁰³, Nila Synaity¹⁰⁴, oraz inne dzieła mnichów¹⁰⁵.

⁹⁷ P. Kibre, *The Intellectual Interests Reflected in Libraries of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, „Journal of the History of Ideas” 1946, vol 7, no 3, s. 261.

⁹⁸ P. Kibre, dz. cyt., s. 277–278.

⁹⁹ Pierwszą pozycją w spisie manuskryptów greckich jest *Byblia tota, partim in pergameno partim in papyro* – H. Omont, dz. cyt., s. 21. Spis manuskryptów łacińskich zawiera m.in. *Byblia tota in membranis, cum fibulis deauratis* – tamże, s. 41.

¹⁰⁰ K.M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, „Proceedings of the American Philosophical Society” 1956, vol 100, no 1, s. 51.

¹⁰¹ H. Omont, dz. cyt., s. 22.

¹⁰² Tamże, s. 22.

¹⁰³ Trzy identycznie brzmiące pozycje: *Climachus cum expositione Heliae Cretensis* – tamże, s. 22–23.

¹⁰⁴ Tamże, s. 22.

¹⁰⁵ *Opera monastica Dorothei, Esaiae, Marci et Diadochi, in pergameno* – tamże, s. 23.

Dalej w obu wykazach widzimy długi szereg pism wczesnych autorów chrześcijańskich i Ojców Kościoła oraz późniejszych autorów ważnych dla rozwoju doktryny chrześcijańskiej. Część łacińska zawiera w tym miejscu pisma świętych: Cypriana z Kartaginy, Ambrożego, Augustyna i Hieronima, a także kilka łacińskich tłumaczeń prac Orygenesusa oraz przekład *Contra Eunomium* świętego Bazylego. Ten ostatni traktat, niezmiernie istotny w czasie dyskusji o *Filioque* w trakcie soboru florenckiego, Bessarion kazał przetłumaczyć Jerzemu z Trapezuntu¹⁰⁶. Innymi ważnymi tekstami związanymi z tą tematyką są prace Demetriusza Kydonesa, czternastowiecznego bizantyńskiego tłumacza dzieł Akwinaty, oraz Grzegorza Metochity¹⁰⁷.

Bessarion posiadał także prace Grzegorza Wielkiego wraz z jego życiorysem, prace Izydora z Sewilli oraz scholastyków, w tym Tomasza z Akwinu. Jak podkreśla John Monfasani, Bessarion czytał jego prace jeszcze przed soborem, a w swej włoskiej bibliotece posiadał trzydzieści rękopisów i inkunabułów Akwinaty – więcej, niż jakiegokolwiek innego autora łacińskojęzycznego¹⁰⁸. Najpóźniejsze teksty w tej części listy pochodzą z XIV wieku i są autorstwa Mikołaja z Liry¹⁰⁹ i kardynała Bertranda de La Tour¹¹⁰.

Grecka część spisu zawiera dzieła praktycznie wszystkich greckich Ojców Kościoła. Widzimy tu więc jeden tekst świętego Justyna¹¹¹, prace Orygenesusa¹¹², kazania Efrema Syryjczyka¹¹³, prace świętego Atanazego Aleksandryjskiego¹¹⁴, wiele tekstów trzech ojców kapadockich¹¹⁵, liczne prace Jana Chryzostoma, trzy tomy

¹⁰⁶ Jerzy ukończył przekład zlecony mu przez Bessariona około stycznia 1442 roku; przełożył pięć ksiąg, ponieważ nie wiadomo wówczas, iż tylko księgi 1–3 są faktycznie autorstwa Bazylego, a księgi 4–5 Didyma Ślepego – J. Monfasani, *George of Trebizond. A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden 1976, s. 48.

¹⁰⁷ H. Omont, dz. cyt., s. 28.

¹⁰⁸ J. Monfasani, *A tale of two books: Bessarion's "In Calumniatorem Platonis" and George of Trebizond's "Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis"*, „Renaissance Studies” 2008, vol 22, iss. 1, s. 2.

¹⁰⁹ *Nicolaus de Lyra supra Pentateucum* – H. Omont, dz. cyt., s. 42.

¹¹⁰ *Domini Bertrandi, ordinis Minorum, episcopi Tusculani et cardinalis, super epistolas totius anni* – tamże, s. 43.

¹¹¹ Tamże, s. 21.

¹¹² Tamże, s. 24, 26, 28.

¹¹³ Tamże, s. 22.

¹¹⁴ Tamże, s. 24.

¹¹⁵ Bessarion posiadał prace świętego Bazylego – tamże, s. 21, 23, 27; prace Grzegorza z Nyssy – tamże, s. 23–24, prace Grzegorza z Nazjanzu – tamże, s. 24–25, 40.

tekstów (w tym tom „różnych prac o różnych rzeczach”) Maksyma Wyznawcy¹¹⁶. Prac świętego Cyryla Aleksandryjskiego widzimy w spisie tylko kilka¹¹⁷; znajduje się tam natomiast potężny zbiór listów jego korespondenta, Izydora z Peluzjum¹¹⁸.

Nie dziwi nas także obecność dzieł pseudo-Dionizego Areopagity, wówczas uważanego za wczesnego autora chrześcijańskiego¹¹⁹, ani *Praeparatio evangelica* Euzebiusza z Cezarei¹²⁰ – autora nieortodoksyjnego z czysto teologicznego punktu widzenia, lecz nader ważnego dla dziejów Bizancjum. W dalszej części spisu, zawierającej prace z zakresu historii, pojawiają się kolejne teksty autorstwa Euzebiusza z Cezarei (w tym *Żywot Konstancyntyna*¹²¹) oraz Teodoreta z Cyru, obok innych autorów historii kościelnych¹²². Dalej spis wymienia prace z zakresu historii politycznej: oprócz Józefa Flawiusza *Wojny żydowskiej* w trzech różnych egzemplarzach¹²³ znajdziemy tu Prokopiusza z Cezarei *Historię perską*, dwunastowieczną *Historię* Nicetasa Choniatesa oraz *Skrót historii* Jana Zonarasa i czternastowieczną – Nicefora Gregorasa¹²⁴. Na liście figurują też dwa obszerne pergaminowe kodeksy zawierające wielkie dzieło Focjusza, które znamy pod nazwą *Biblioteki*, a które Bessarion określił jako „księgę Focjusza... o książkach, które czytał”¹²⁵.

W dalszej części spisu znajdziemy oba eposy Homera, w tym egzemplarz z komentarzem z X wieku, kupiony przez Bessariona od Giovanniego Aurispy¹²⁶, oraz komentarze do Homera autorstwa słynnego dwunastowiecznego erudyty Eustacjusza z Tessaloniki, poezje Hezjoda i Pindara. Bessarion przekazał też Wenecji tragedie Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa oraz komedie Arystofanesa.

¹¹⁶ *Diversa opera super diversis rebus sanctis Maximi, in papyro* – tamże, s. 24.

¹¹⁷ Tamże, s. 25.

¹¹⁸ Tamże, s. 23.

¹¹⁹ Tamże, s. 28.

¹²⁰ *Origenis expositio super Matthaem et Joannem, in papyro; ejusdem contra Celsum, in papyro; ejusdem Philocalia, in pergamenno, sine tabulis* – tamże, s. 26. Oprócz tego wersja łacińska – tamże, s. 28.

¹²¹ Tamże, s. 29.

¹²² *Historiae ecclesiasticae, videlicet Eusebius Pamphili, Theodoritus Cyri, Hermias, Sosomeni, Isocrates, Evagrius, et epitoma ecclesiasticarum historiarum Theodoriti doctoris et Philostagii* – tamże, s. 29.

¹²³ Tamże, s. 34.

¹²⁴ Tamże, s. 33–34.

¹²⁵ *Item liber Phocii, narratio eorum quae legit, magnus, in pergamenno. Item ejusdem similiter de libris quos legit, magnus liber, in pergamenno* – tamże, s. 28.

¹²⁶ M.J.C. Lowry, dz. cyt., s. 130.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Oprócz tych dzieł znajdziemy w jego księgozbiörze zaledwie kilka greckich utworów beletrystycznych: poematy Kallimacha i Likofrona, *Hero i Leandra* Muzajosa, *Wyprawę Argonautów* Apolloniosa z Rodos, a także *Bibliotekę mitologiczną* Apollodora, wreszcie wspomnianą już *Opowieść etiopską* Heliodora z Emesy, która jest jedyną powieścią w całym księgozbiörze. Jego twórca wyraźnie nie uznawał średniowiecznego romansu bizantyńskiego za literaturę godną uwagi.

Dziejopisarstwo antyczne było w księgozbiörze zdecydowanie lepiej reprezentowane. Bessarion przekazał Wenecji dzieła Herodota, Tukidydesa, Ksenofonta, Polibiusza, Plutarcha, Appiana, Diodora Sycylijskiego oraz Diogenesa Laertiosa¹²⁷. W części łacińskiej są historycy rzymscy oraz wczesnochrześcijańscy – Orojusz i Euzebiusz¹²⁸. Zainteresowanie Bessariona późniejszą historią polityczną Zachodu zapewne było umiarkowane, o czym świadczy obecność tylko jednego tomu zawierającego dzieło jej poświęcone, konkretnie trzynastowieczną *Kronikę* Marcina z Opawy, obok późnoantycznego dzieła Eutropiusza¹²⁹. Bessarion považwał natomiast sztukę oratorską, czego efektem jest obecność w księgozbiörze tomów zawierających mowy Demostenesa i Ajschinesa, Izokratesa, Lizjasza, Arystydesa, Libaniosa. W spisie łacińskim znajdują się liczne prace Cyncerona.

Szczególnie ważną częścią intelektualnego dorobku Greków była w oczach Bessariona filozofia Platona i Arystotelesa. Stąd obecność na liście greckiej takich pozycji jak *Platonis omnia opera, in pergameno, novus, pulcher et optimus liber* czy *Platonis omnes dialogi, in papyro, liber correctus*¹³⁰ (były to bez wątpienia księgi wielkich gabarytów) oraz ceniony przez Gemistosa „Timajos z Lokrów”, będący w istocie napisaną kilka stuleci po śmierci Platona parafrazą *Timajosa*¹³¹. Bessarion przekazał także Wenecji wszystkie znane ówczśnie teksty Arystotelesa¹³². Do tego należy doliczyć teksty Arystotelesa w części łacińskiej, w tym przekład *Metafizyki* na łacinę, jaki Bessarion wykonał na prośbę Mikołaja V¹³³, oraz przypisywany Arystotelesowi średniowieczny

¹²⁷ Tamże, s. 34.

¹²⁸ Tamże, s. 44.

¹²⁹ *Eutropius, Martiniana, et aliae historiae temporibus utiles, in papyro* – tamże, s. 46.

¹³⁰ Tamże, s. 38.

¹³¹ *Timaeus Locrus, Platonis dialogi decem et septem, et de republica ejusdem, in pergameno* – tamże, s. 38.

¹³² Tamże, s. 35.

¹³³ Jej tekst znalazł się wśród manuskryptów ofiarowanych Republice Weneckiej jako *metaphysica translata per B. cardinalem, episcopum Tusculanum, et quaedam epistolae sancti Hieronymi, in papyro* – tamże, s. 47.

tekst znany jako *Secretum secretorum*, traktujący o medycynie, magii i astronomii, w dwóch egzemplarzach¹³⁴. Obok dzieł przypisywanych – słusznie lub nie – Platonowi i Arystotelesowi, w księgozbiorze znalazły się także komentarze do nich, w tym Chalcydiusza z IV wieku do *Timajosa*, Olimpiodora z VI wieku do prac Platona¹³⁵, Aleksandra z Afrodyzji do szeregu dzieł Arystelesa, a w końcu dzieła Plotyna¹³⁶.

Spotkawszy Bessariona na soborze, tłumacz Ambrogio Traversari zachwyił się książkami, które Grek miał ze sobą: były to między innymi przepisane przez niego samego dzieła Euklidesa i Ptolemeusza¹³⁷. Ich prace, obok dzieł matematycznych Teona, Kleomedesa i Nikomacha, znajdziemy na liście ksiąg greckich¹³⁸. Bessarion podarował też Wenecji szesnaście egzemplarzy dzieł Ptolemeusza, dwie Archimedes¹³⁹, traktaty Proklosa o astronomii i geometrii, prace z zakresu medycyny autorstwa Hipokratesa, Galena i Pedaniosa Dioskoridesa¹⁴⁰.

Znalazły się tu wreszcie prace nauczycieli samego Bessariona, w tym dzieło Chortasmenosa o logice¹⁴¹, ale przede wszystkim teksty autorstwa Gemistosa. Część z nich to pomoce naukowe w postaci wyciągów z prac uważanych przez niego za szczególnie ważne¹⁴². Wśród manuskryptów, które Bessarion przekazał Wenecji, znalazło się streszczenie dzieła przypisywanego Timajosowi z Lokrów¹⁴³, streszczenia i wypisy z dzieł filozofów i historyków, Strabona, Kwintusa ze Smyrny, Arystydesa Kwintyliana, a także przypisywane Orfeuszowi *Hymny orfickie*, przypisywane Pitagorasowi *Złote wersety* i hymny przypisywane Proklosowi¹⁴⁴.

W 1439 roku we Florencji Gemistos napisał krótki traktat (*O tym, czym się różni Arystoteles od Platona*) o wyższości filozofii Platona nad filozofią Arystotelesa;

¹³⁴ Tamże, s. 48.

¹³⁵ *Olibiodori (sic!) philosophi in Gorgiam, Alcibiadem, Phaedonem et Phillebum Platonis, in papyro; Olibiodorus in quosdam dialogos Platonis, in pergameno* – tamże, s. 39.

¹³⁶ Tamże, s. 38.

¹³⁷ K.M. Setton, dz. cyt., s. 70.

¹³⁸ H. Omont, dz. cyt., s. 30–31.

¹³⁹ A.G. Keller, dz. cyt., s. 348; H. Omont, dz. cyt., s. 30–31.

¹⁴⁰ Tamże, s. 29.

¹⁴¹ *Ignatii Chortasmeni super logicam, in papyro* – tamże, s. 37.

¹⁴² C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 18.

¹⁴³ Tamże, s. 20.

¹⁴⁴ Tamże, s. 221.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

tekst ów był efektem rozmów Gemistosa z tamtejszymi humanistami¹⁴⁵. Jerzy Scholarios, doskonale wykształcony w zakresie teologii oraz filozofii doradca cesarski, który podejrzewał Gemistosa o religijną nieprawomyślność¹⁴⁶, odpowiedział traktatem w obronie filozofii Arystotelesa, zawierającym też krytykę florenckich wykładów Gemistosa¹⁴⁷, których słuchał w trakcie soboru¹⁴⁸. Stary filozof zareagował na to traktatem (*Odpowiedź*), zarzucając Scholariosowi brak wiedzy zarówno w kwestii swych wykładów, jak i na temat filozofii¹⁴⁹. Bessarion przekazał Wenecji manuskrypty zawierające wszystkie te trzy teksty¹⁵⁰.

Gemistos zmarł w 1452 roku w wieku niemal stu lat¹⁵¹. Jego ostatnim dziełem był *Zapis praw*, którego lektura nie mogła pozostawić wątpliwości co do tego, że Gemistos był od dawna dyskretnym wyznawcą Zeusa wraz z resztą bóstw czczonych w starożytności przez Greków. Wkrótce po śmierci filozofa rękopis trafił do rąk Jerzego Scholariosa, który po zajęciu Konstantynopola przez Turków został nowym patriarchą jako Gennadios II. Scholarios spalił większość rękopisu¹⁵². Skrócona wersja tego, co Gemistos zawarł w *Zapisie praw*, znalazła się wśród rękopisów, które Bessarion podarował Wenecji¹⁵³.

W zbiorach Marciany znalazł się także manuskrypt spisany ręką Niccolò Perrottiego, zawierający wielkie dzieło Bessariona – *In calumniatorem Platonis*¹⁵⁴. Ten ważny dla rozwoju humanizmu tekst napisał kardynał w związku z atakiem

¹⁴⁵ Tamże, s. 155–156. Tekst Gemistosa – tamże, s. 192–214. Został on po raz pierwszy wydrukowany w Wenecji w 1540 roku w oryginalnej wersji, pierwszy przekład na łacinę opublikowano w Bazylei w 1574 roku – tamże, s. 191.

¹⁴⁶ Tamże, s. 39.

¹⁴⁷ *Contra Plethonis ignorationem de Aristotele*, [w:] *Oeuvres complètes de Georges (Gennade) Scholarios*, t. IV, red. M. Jugie, L. Petit i X.A. Sideridès, Paris 1935, s. 1–111. Streszczenie w: C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 240–266.

¹⁴⁸ Tamże, s. 229–230.

¹⁴⁹ Przekład *Odpowiedzi* – tamże, s. 283–307.

¹⁵⁰ Tamże, s. 221.

¹⁵¹ Tamże, s. 5. Patrz też: S. Trovato, *Il giorno della morte di Pletone (26 giugno): una imitatio Iuliani?*, „Byzantinische Zeitschrift” 2013, vol 106, iss. 1, s. 171–172.

¹⁵² M.A. Wesoły i M. Jaworska-Wołoszyn, [w:] *Plethona „Zapis praw”*, „Peitho” 2014, vol 5, s. 303.

¹⁵³ C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 48, 51. Tekst zachowanej części *Zapisu praw* znajduje się w wydaniu przez C. Alexandre’a *Pléthon. Traité des Lois*, Paris 1858, s. 1–269. Polski przekład zachowanej części I księgi – M.A. Wesoły, M. Jaworska-Wołoszyn, dz. cyt., s. 309–318.

¹⁵⁴ C. Bianca, dz. cyt., s. 8.

na Platona i Gemistosa (a także swoją osobę), jaki przypuścił w 1458 roku Jerzy zwany Trapezuntiossem, czyli Trapezuntczykiem.

Wbrew swemu przydomkowi Jerzy nie był rodakiem Bessariona. Urodził się w 1395 roku na Krecie w rodzinie wywodzącej się z Trapezuntu¹⁵⁵. Kiedy pracował jako nauczyciel języków klasycznych w Wenecji, do jego uczniów należał późniejszy papież Paweł II¹⁵⁶. W 1426 roku Jerzy przeszedł na katolicyzm¹⁵⁷; później osiadł z rodziną w Rzymie, gdzie przez wiele lat pracował w kurii papieskiej. Był autorem licznych przekładów tekstów starożytnych filozofów i prac Ojców Kościoła, bardzo cenionego w Europie Zachodniej podręcznika retoryki i znakomitego podręcznika logiki¹⁵⁸; był też jako tłumacz na soborze we Florencji i tam, jak twierdził, usłyszał od Gemistosa, że chrześcijaństwo skazane jest na rychły upadek, a przyszłość należy do odrodzonej religii pogańskiej¹⁵⁹. Taka wypowiedź w ustach człowieka bliskiego cesarzowi musiała zszokować tłumacza. Trapezuntios ze zgrozą śledził postępy osmańskich armii podbijających kolejne obszary zamieszkane przez chrześcijan, a przeczytawszy *Gorgiasza*, zawierającego krytykę Temistoklesa – greckiego przywódcy zwycięskiego w walce przeciwko barbarzyńcom ze Wschodu, zraził się do Platona. Lektura scholastyków przekonała go z kolei do zgodności filozofii Arystotelesa z chrześcijaństwem¹⁶⁰. Następnie, przestudiowawszy „proroctwa” przypisywane Metodiuszowi, biskupowi z III wieku, zapowiadające straszliwy najazd „Izmaelitów” na państwa chrześcijańskie¹⁶¹, Jerzy doszedł do wniosku, iż śmiertelnemu zagrożeniu, w jakim te państwa się znalazły, winny jest platonizm – źródło upadku obyczajów, wszelakich herezji

¹⁵⁵ J. Monfasani, *George of Trebizond...*, s. 4.

¹⁵⁶ Tamże, s. 24.

¹⁵⁷ Tamże, s. 21.

¹⁵⁸ W 1433 lub 1434 roku Trapezuntios opublikował *Rheroricorum libri V* – nowatorski podręcznik retoryki, który od razu cieszył się wielkim powodzeniem – P. Mack, *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford 2011, s. 39. W ciągu XVI wieku był on szeroko stosowanym w Zachodniej Europie podręcznikiem akademickim – J. Monfasani, *George of Trebizond...*, s. 318–324. Już *Rheroricorum libri V* zawierają wątki krytyczne wobec Platona, co wiązało się z wrogim stanowiskiem filozofa wobec sztuki retorycznej – tamże, s. 19. Także napisana nieco później *Isagoge dialectica*, wydana około 1470 roku w Wenecji, cieszyła się od razu uznaniem – tamże, s. 328–337.

¹⁵⁹ C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 168. J. Monfasani, *George of Trebizond...*, s. 39.

¹⁶⁰ Tamże, s. 18–19, 156.

¹⁶¹ Tamże, s. 87–89, 134–135.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

oraz islamu¹⁶². Tymczasem Bessarion, uczeń platonika Gemistosa, odgrywał istotną rolę w działalności kurii, a w czasie konklawe w 1455 roku uważany był nawet za kandydata na kolejnego papieża¹⁶³; we wczesnych latach 50. XV wieku Bessarion zaczął też energicznie wspomagać karierę znakomitego tłumacza Teodora Gazesa z Tesalonik, konkurenta zawodowego dla Jerzego¹⁶⁴. Zraziwszy się po kolei do platonizmu, do Gemistosa i w końcu do kardynała, w 1458 roku Trapezuntios ogłosił dzieło pt. *Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis*¹⁶⁵, w którym zaatakował osobę i koncepcje Platona oraz zwolenników jego filozofii, zwłaszcza niedawno zmarłego Gemistosa i Bessariona, jako arcywrogów chrześcijaństwa¹⁶⁶.

Bessarion doskonale wiedział, że Gemistos nie podziela ani jego prounijnego stanowiska, ani uznania dla filozofii Arystotelesa¹⁶⁷. Jednak zawsze szanował swego dawnego nauczyciela, przyjmował jego krytykę i prosił o wyjaśnianie kwestii filozoficznych, co ukazuje ich korespondencja z okresu, gdy Bessarion mieszkał już w Italii¹⁶⁸. Dlatego odpowiedział na atak Trapezuntiosa, pisząc dzieło, które przeszło do historii jako *In Calumniatorem Platonis*¹⁶⁹. Do odpowiadania na ataki Trapezuntiusa na swoją osobę i na Gemistosa Bessarion się nie zniżył¹⁷⁰.

¹⁶² Tamże, s. 158–159; J. Monfasani, *A tale...*, s. 3.

¹⁶³ L. Mohler, dz. cyt., s. 267–268.

¹⁶⁴ J. Monfasani, *A tale...*, s. 3; tegoż, *George of Trebizond...*, s. 80–82.

¹⁶⁵ Ukończone w 1458 roku dzieło w XV wieku krążyło w manuskryptach (zachowało się ich 11, w tym 4 wykonane dopiero w XVI wieku), wydano je drukiem tylko raz – w Wenecji w 1523 roku jako *Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis a Georgio Trapezuntio viro clarissimo editae* – J. Monfasani, *A tale...*, s. 3–4.

¹⁶⁶ J. Monfasani, *George of Trebizond...*, s. 157–159.

¹⁶⁷ Bessarion napisał krótki komentarz do *O tym, czym się różni...*, starając się odeprzeć krytykę tekstu Gemistosa bez zajmowania pozycji antyarystotelesowskich. Tekst owego komentarza opublikował w 1924 roku John Wilson Taylor – J.W. Taylor, *Bessarion the Mediator*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1924, vol 55, s. 121–125. Patrz też: M. Ciszewski, *Formacja intelektualna...*, s. 278–279.

¹⁶⁸ L. Mohler, dz. cyt., s. 337–340; C.M. Woodhouse, dz. cyt., s. 173 (krytyka), s. 233–237 (kwestie filozoficzne).

¹⁶⁹ J. Monfasani, *A tale...*, s. 4. Por. M. Ciszewski, *Kardynał Bessariona „In Calumniatorem Platonis” – geneza, cele i adresaci*, „Roczniki Filozoficzne” 1977, t. 25, s. 93. Bessarionowi pomagali w pracy nad tekstem m.in. Perotti, Giovanni Antonio Campano i Teodor Gazes – J. Monfasani, *George of Trebizond...*, s. 220.

¹⁷⁰ W ostatecznej wersji dzieła, które wydał drukiem w 1469 roku, Bessarion umieścił rozdział o błędach w przekładzie *Praw Platona*, ukończonym przez Jerzego w 1451 roku.

Jego głównym celem było wykazanie, że filozofia i sposób życia Platona były godne uznania i niesprzeczne z koncepcjami chrześcijańskimi, czego dowodziły teksty Ojców Kościoła i słynnych scholastyków wyrażających wysoką o nich opinię, a zarazem w fundamentalnych sprawach zbieżne z koncepcjami Arystotelesa. Bessarion podkreślał, że wysoko cenić należy obu filozofów, chociaż ani w przypadku Platona, ani Arystotelesa nie można uznać, iżby wszystkie ich koncepcje były możliwe do pogodzenia z chrześcijaństwem¹⁷¹.

Ostateczna wersja dzieła Bessariona została wydana w 1469 roku¹⁷² przez Sweynheyma i Pannartza, którzy przybywszy z Niemiec w 1465 roku, zainstalowali w Subiaco koło Rzymu prasę drukarską, a dwa lata później przenieśli ją do Rzymu; protegowany Bessariona Giovanni Andrea Bussi, biskup Alerii, który pracował u nich od 1468 roku jako redaktor i korektor, przygotował dzieło do druku¹⁷³.

Jako autor *In Calumniatorem Platonis* odegrał Bessarion ważką rolę w rozwoju humanizmu. Jak pisze Marcin Ciszewski, „było to pierwsze w Italii i na Zachodzie dzieło w języku łacińskim tak szeroko traktujące o Platonie i jego filozoficznych poglądach. Dzieło tym cenniejsze, że tworzył je znawca oryginalnych pism zarówno Platona, jak i Arystotelesa (...)”¹⁷⁴. Było też pierwszym napisanym po łacinie dziełem szczegółowo omawiającym słabo wówczas znanych na Zachodzie neoplatoników – Plotyna, Porfiriusza czy Symplicjusza¹⁷⁵. Decydując się na wydanie swej pracy drukiem, Bessarion umożliwił w praktyce zachodnim intelektualistom dostęp do wiedzy o filozofii Platona i neoplatoników na skalę bezprecedensową. W 1503 roku w wydawnictwie Alda Manuzia wyszło nowe wydanie *In Calumniatorem Platonis*, które sprzedawało się tak dobrze, że w 1516 roku wydrukowano kolejne¹⁷⁶.

¹⁷¹ M. Ciszewski, *Kardynał Bessariona...*, s. 100–107.

¹⁷² Bessarion napisał pracę po grecku w latach 1458–1459, po czym przetłumaczył swój tekst na łacinę, zaś korekty tego tłumaczenia dokonał jego były sekretarz Perotti – Monfasani, *A tale...*, s. 4.

¹⁷³ M.D. Feld, *Sweynheym and Pannartz, Cardinal Bessarion, and Neoplatonism: Renaissance Humanism and Two Early Printers' Choice of Texts*, „Harvard Library Bulletin” 1982, vol 30, no 3, s. 283–284. Lista 50 tytułów książek wydrukowanych w latach 1467–1473 przez Sweynheyma i Pannartza w Rzymie w dużej mierze pokrywa się z listą dzieł, które Bessarion podarował Wenecji – tamże, s. 286–287. Bussi pracował w wydawnictwie do maja 1472 roku – tamże, s. 296.

¹⁷⁴ M. Ciszewski, *Kardynał Bessariona...*, s. 97.

¹⁷⁵ G. Karamanolis, dz. cyt., s. 260.

¹⁷⁶ J. Monfasani, *A tale...*, s. 5.

Fakt, że Bessarion nie wahał się skorzystać z nowego medium w celu propagowania wiedzy o antycznej filozofii greckiej, jest znamienny zarówno dla jego zainteresowania postępem technicznym, jak i dla jego pragnienia upowszechniania wiedzy o dziedzictwie intelektualnym greckiego antyku, leżącego u podstaw decyzji o stworzeniu księgozbioru otwartego dla wszystkich chętnych. Kiedy druk był nowością, nie wszyscy zainteresowani nabywaniem książek uważali, iżby te wydrukowane na papierze były równie godne pożądania, jak pergaminowe rękopisy. Bessarion jednak pragnął, aby jego praca mogła dotrzeć do jak najszerszego grona odbiorców, postawił więc na produkcję licznych i względnie tanich egzemplarzy *In Calumniatorem Platonis*. Sukces tej publikacji przekonał Bessariona do zalet nowej technologii; dwa lata później oddał do druku inną swoją pracę.

12 lipca 1470 roku wenecka posiadłość Negroponte na Eubei została zdobyta przez siły osmańskie. Bessarion, który był jej arcybiskupem od 1463 roku, przełożył wtedy na łacinę pierwszą mowę olintyjską Demostenesa, dedykując ją Pawłowi II i porównując Filipa Macedońskiego zagrażającego Atenom z Mehmedem zagrażającym Europie. Napisał też dwie mowy adresowane do papieża i do ambasadorów państw włoskich na temat potrzeby pokoju w Europie i właściwej reakcji na ataki Turków. Jak zauważa Margaret Meserve, mowy te, w odróżnieniu od typowych przykładów retoryki krucjatowej wzywającej do świętej wojny z niewiernymi, stanowiły wyraz pragmatycznego podejścia do kwestii zagrożenia postęпами tureckimi; omówiwszy te ostatnie wraz z polityką ekspansji Osmanów w pierwszej mowie, w drugiej Bessarion apelował o pokój i zgodę w chrześcijańskiej Europie, aby mogła ona stawić czoła zagrożeniu ze Wschodu. Zbiór listów i mów na temat zagrożenia tureckiego wydrukowano wiosną 1471 roku w Paryżu pod nadzorem redakcyjnym Guillaume'a Ficheta¹⁷⁷.

Podarowawszy swój bezcenny księgozbiór państwu weneckiemu, kardynał nadal kupował książki – także drukowane, co było łatwe, jako że jego dawny protegowany Giovanni Andrea Bussi pracował w wydawnictwie Sweynheyma i Panartzta do 1472 roku; w efekcie Biblioteca Nazionale Marciana posiada 22 książki drukowane podarowane przez Bessariona, w tym 15 wydanych przez niemieckich pionierów drukarstwa: oprócz *In Calumniatorem Platonis* są to między innymi

¹⁷⁷ M. Meserve, *Patronage and Propaganda at the First Paris Press: Guillaume Fichet and the First Edition of Bessarion's "Orations against the Turks"*, „The Papers of the Bibliographical Society of America” 2003, vol 97, no 4, s. 523–525.

Noce attyckie Aulusa Geliusa, *Listy* świętego Hieronima, *Dzieła* Apulejusza oraz *Retoryka* autorstwa Guillaume’a Ficheta, paryskiego przyjaciela Bessariona¹⁷⁸.

Wiosną 1472 roku Bessarion pojechał do Francji jako legat. Przygotowując się do dalekiej i wyczerpującej w jego podeszłym wieku podróży, na początku 1472 roku spakował swoje książki i zostawił w Urbino¹⁷⁹; powierzył je opiece jego władcy, Federiga da Montefeltro, z którym był od lat serdecznie zaprzyjaźniony¹⁸⁰. Ten po śmierci Bessariona dotrzymał obietnicy i przesłał te książki z Urbino do Wenecji¹⁸¹.

Podróż Bessariona do Francji oznaczała, że nie mógł on być obecny na ślubie księżniczki Zoe Paleologiny, celebrowanym w Rzymie 1 czerwca 1472 roku. Latem omawiał z Ludwikiem XI w Saumur kwestie m.in. konkordatu, podpisanego w październiku przez króla i papieża. We wrześniu wyruszył w drogę powrotną w towarzystwie Guillaume’a Ficheta¹⁸². Dotarłszy do Rawenny, Bessarion musiał przerwać podróż ze względu na pogarszający się stan zdrowia. Zmarł w Rawennie 18 listopada 1472 roku; jego szczątki przewieziono do Rzymu, gdzie zorganizowano uroczysty pogrzeb z udziałem papieża Sykstusa IV, niegdyś stałego gościa „Akademii Bessariona”¹⁸³.

Bibliografia

- Alexandre C., *Pléthon. Traité des Lois*, Paris 1858.
- Bernardinello S., *Un autografo del Bessarione: Vindobonensis Philosophicus Graecus 64*, „Medioevo et Umanesimo” 1976, vol 24.
- Bianca C., *Byzantines at Rome in the Fifteenth Century*, [w:] *Essays in Renaissance Thought and Letters in Honor of John Monfasani*, red. A. Frazier i P. Nold, Leiden–Boston 2015.
- Boojamra J.L., *Athanasios of Constantinople: A Study of Byzantine Reactions to Latin Religious Infiltration*, „Church History” 1979, vol 48, no 1.
- Botley P., *Greek Literature in Exile. The Books of Andronicus Callistus, 1475–1476*, „Dumbarton Oaks Papers” 2018, vol. 72.

¹⁷⁸ M.D. Feld, dz. cyt., s. 314.

¹⁷⁹ J. Monfasani, *Bessarion Latinus*, s. 182.

¹⁸⁰ Tenże, *Alexius Celadenus...*, s. 95–99.

¹⁸¹ Tenże, *Bessarion Latinus*, s. 182.

¹⁸² L. Mohler, dz. cyt., s. 424–426.

¹⁸³ Tamże, s. 472.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

de La Brocquière B., *The Travels of Bertrandon de La Brocquière, Counsellor and First Esquire-Carver to Philippe Le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine and His Return from Jerusalem Overland to France, During the Years 1432 & 1433*, przeł. T. Johnes, Hafod 1807.

Caudano A.-L., *Le calcul de l'éclipse de soleil du 15 avril 1409 à Constantinople par Jean Chortasmenos*, „Byzantion” 2003, vol 73, pt 1.

Ciszewski M., *Formacja intelektualna kardynała Bessariona i jej ekumeniczno-ireniczne elementy*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 1977, t. 2.

Ciszewski M., *Kardynał Bessarion „In Calumniatorem Platonis” – geneza, cele i adresaci*, „Roczniki Filozoficzne” 1977, t. 25.

Dąbrowska M., *Sophia of Montferrat or the history of one face*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1996, nr 56.

Feld M.D., *Sweynheym and Pannartz, Cardinal Bessarion, and Neoplatonism: Renaissance Humanism and Two Early Printers' Choice of Texts*, „Harvard Library Bulletin” 1982, vol 30, no 3.

Garin E., *Powrót filozofów starożytnych*, przeł. A. Dutka, Warszawa 1993.

Gill J., *Personalities of the Council of Florence and other essays*, Oxford 1964.

Gill J., *The Council of Florence*, Cambridge 1959.

Grendler P.F., *The Universities of the Italian Renaissance*, Baltimore–London 2002.

Harris J.P., *A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, „Orientalia Christiana Periodica” 1995, vol 61, iss. 2.

Harris J.P., *The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium*, [w:] *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference, Vienna September 12–15 2012*, red. C. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kapeller, V. Zervan, Vienna 2016.

Imber C., *Imperium Osmańskie 1300–1650*, przeł. P. Zawarska, Kraków 2020.

Karamanolis G., „Basil Bessarion”, [w:] *Encyclopaedia of Medieval Philosophy*, red. H. Lagerlund, Dordrecht 2020.

Keller A.G., *A Byzantine Admirer of 'Western Progress': Cardinal Bessarion*, „The Cambridge Historical Journal” 1955, vol 11, no 3.

Kennedy S., *Bessarion's date of birth: a new assessment of the evidence*, „Byzantinische Zeitschrift” 2018, vol 111, no 3.

Kibre P., *The Intellectual Interests Reflected in Libraries of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, „Journal of the History of Ideas” 1946, vol 7, no 3.

Kuffel J., *Maksym Grek – między humanizmem a hezychazmem*, „Slavia Orientalis” 2014, t. 63, nr 4.

Lamers H., *Greece Reinvented. Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*, Leiden–Boston 2015.

- Layton E., *The Sixteenth-Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers in the Greek World*, Venice 1994.
- Legrand É., *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, t. 2, Paris 1903.
- Legrand É., *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe*, Paris 1892.
- Lowry M.J.C., *Two great Venetian libraries in the age of Aldus Manutius*, „Bulletin of the John Rylands Library” 1974, vol 57.
- Mack P., *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford 2011.
- Meserve M., *Patronage and Propaganda at the First Paris Press: Guillaume Fichet and the First Edition of Bessarion’s “Orations against the Turks”*, „The Papers of the Bibliographical Society of America” 2003, vol 97, no 4.
- Minnich N.H., *Alexios Celadenus: A Disciple of Bessarion in Renaissance Italy*, „Historical Reflections /Réflexions Historiques” 1988, vol 15, no 1.
- Mohler L., *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann: Funde und Forschungen*, Paderborn 1967.
- Monfasani J., *A tale of two books: Bessarion’s “In Calumniatorem Platonis” and George of Trebizond’s “Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis”*, „Renaissance Studies” 2008, vol 22, iss. 1.
- Monfasani J., *Alexius Celadenus and Ottaviano Ubaldini: An Epilogue to Bessarion’s Relationship with the Court of Urbino*, „Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance” 1984, vol 46, no 1.
- Monfasani J., *Bessarion Latinus*, „Rinascimento” 1981, vol 21.
- Monfasani J., *George of Trebizond. A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden 1976.
- Monfasani J., *The Humanist and the Scholastic: Giovanni Andrea Bussi and Henricus de Zomereren*, „Humanistica Lovaniensia” 2016, vol 65.
- Nicol D.M., *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988.
- Nicol D.M., *The Last Centuries of Byzantium*, London 1972.
- Ombres R., *Latins and Greeks in Debate over Purgatory, 1230–1439*, „Journal of Ecclesiastical History” 1984, vol 35, iss. 1.
- Omont H., *Inventaire des manuscrits grecs et latins donnés à Saint-Marc de Venise par le cardinal Bessarion en 1468*, Paris 1894.
- Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, przeł. W. Ceran. H. Evert-Kappesowa, S. Wiśniewski, Warszawa 2015.

Aleksandra Porada, *Kardynał Bessarion i jego księgozbiór*

Runciman S., *Zapomniana stolica Bizancjum. Historia Mistry i Peloponezu*, przeł. N. Radomski, Poznań 2013.

Scholarios G., *Oeuvres complètes de Georges (Gennade) Scholarios*, t. IV, red. M. Jugie, L. Petit i X.A. Sideridès, Paris 1935

Setton K.M., *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, „Proceedings of the American Philosophical Society” 1956, vol 100, no 1.

Speranzi D., *Di Nicola, copista Bessarioneo*, „Scripta” 2013, vol 6.

Stormon E.J., *Bessarion before the Council of Florence. A survey of his early writings (1423–1437)*, [w:] *Byzantine Papers. Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17–19 May 1978*, red. E. Jeffreys, M. Jeffreys, A. Moffatt, Leyden 1981.

Talbot A.-M., „Chortasmenos, John”, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A.P. Kazhdan, 1991/online 2005.

Taylor J.W., *Bessarion the Mediator*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1924, vol 55.

Trovato S., *Il giorno della morte di Pletone (26 giugno): una imitatio Iuliani?*, „Byzantinische Zeitschrift” 2013, vol 106, iss. 1.

Turner C.J.G., *The Career of George-Gennadius Scholarius*, „Byzantion” 1969, vol 39.

Vast H., *Le cardinal Bessarion (1403–1472)*, Paris 1878.

Wesoły M.A., Jaworska-Wołoszyn M., *Plethona „Zapis praw”*, „Peitho” 2014, vol 5.

Wilson N., *The Libraries of the Byzantine world*, „Roman and Byzantine Studies” 1967, no 1.

Woodhouse C.M., *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford 1986.

Zalewska-Jura H., *Pro Bessarione poeta*, „Studia Ceranea” 2015, vol 5.